

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

เมื่อพระพุทธองค์จวนจะเสด็จปรินิพพาน ซึ่งบรรทมอยู่เหนือแท่นที่ปรินิพพาน ในโอกาสนั้นพุทธบริษัททั้ง ๔ คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อาบาสิกา ได้ประชุมกันเป็นหมู่ใหญ่ ในขณะนั้นนั่นเอง พระองค์ได้ประทานพุทธานุสาสนี อันเป็นคำเตือนครั้งสุดท้าย เมื่อพระพุทธองค์ตรัสพระอนุสาสนีนี้แล้ว ก็มีได้ตรัสพระดำรัสอะไรอีกเลย แล้วก็เสด็จปรินิพพาน ปัจฉิมโฆวาทานุสาสนีนั้นว่า “*หันทะทานิ ภิกขเว อามันตะยามิ โว วะยะธัมมา สังขารา อัปปะมาเทนะ สัมปาเทถะ*”^๑ แปลว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลายบัดนี้เราขอเตือนพวกเธอทั้งหลายว่า สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา เธอทั้งหลายจงยังความไม่ประมาทให้ถึงพร้อมเถิด”

ความเสื่อมของสังขารคือสภาวะที่ปรุงแต่งซึ่งเกิดจากเหตุปัจจัยปรุงแต่งขึ้นทุกอย่างไม่ว่าจะเป็นรูปธรรมหรือนามธรรมก็ตาม เป็นด้านร่างกายหรือจิตใจก็ตาม มีชีวิตหรือไร้ชีวิตก็ตาม อยู่ในจิตใจหรือเป็นวัตถุภายนอกก็ตาม เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สังขตธรรม กล่าวคือทุกสิ่งทุกอย่างเว้นแต่นิพพาน^๒ ล้วนตกอยู่ในธรรมนิยาม ๓ อย่างคือปรากฏอยู่ตามธรรมดาที่แน่นอน เป็นไปตามธรรมชาติ ได้แก่ ๑) สัพเพ สงขารา อนิจจา สังขาร คือ สังขตธรรมทั้งปวงไม่เที่ยง ๒) สัพเพ สงขารา ทุกขา สังขารคือสังขตธรรมทั้งปวงเป็นทุกข์ และ ๓) สัพเพ ธมมา อนตตา ธรรมคือ สังขตธรรมและอสังขตธรรม หรือสังขารและวิสังขารทั้งปวงไม่ใช่ตน^๓ ท่านแสดงอรรถแห่งอนิจจตาในความหมายว่าเป็นอนิจจังด้วยเหตุผล ๔ อย่างคือ ๑) อุปปาทวยบัพวัตติโต เพราะเป็นไปโดยการเกิดและการสลาย คือ เกิด ๆ ดับมีแล้วก็ไม่มี๒) วิปริณามโต เพราะเป็นของแปรปรวนคือเปลี่ยนแปลงแปรสภาพไปเรื่อย ๆ ๓) ตาวกालิกโต เพราะเป็นของชั่วคราวอยู่ได้ชั่วขณะ ๆ ๔) นิจฺจบฏิกฺขเပါတ เพราะแย้งต่อความเที่ยง คือสภาวะของมันที่เป็นของไม่เที่ยงนั้นขัดกันอยู่เองในตัวเองกับความเที่ยงหรือ

^๑ ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๑๘/๑๖๑.

^๒ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), *พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ*, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๗๐/๔-๗๐/๕.

^๓ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๙๒.

โดยสภาวะของมันเองก็ปฏิเสธความเที่ยงอยู่ในตัว เมื่อมองดูรู้เห็นตามสภาวะของมันแล้ว ก็จะหาไม่พบความเที่ยงเลย^๔

ความเสื่อมหรือความไม่เที่ยงของสังขารร่างกายจิตใจก็เหมือนกัน ที่เห็นได้ชัดเจน ได้แก่

๑) ระบบกล้ามเนื้อและกระดูก กล้ามเนื้อมีการเหี่ยวฝ่อ มีเยื่อพังผืดมากขึ้นกล้ามเนื้ออ่อนกำลัง ทำให้สูญเสียความแข็งแรงของกระดูกและการทรงตัวที่ดี กระดูกจะบางลง ผุและหักง่าย หมอนรองกระดูกสันหลังจะเหี่ยวเสียความยืดหยุ่น ทำให้ตัวเตี้ยลง ๑ เซนติเมตร ทุก ๒๐ ปี ข้อเสื่อมตามวัยปวดตามข้อ และทำให้เกิดอุบัติเหตุระหว่างเคลื่อนไหวได้ง่าย ๒) ระบบสัมผัส มีการเสื่อมลง ได้แก่ การเห็นเสื่อมลง เลนส์ตาเกิดต้อกระจก สายตายาวขึ้น กล้ามเนื้อลูกตาเสื่อม การปรับสายตาช้า ทำให้เวียนหัวได้ง่าย ประสาทรับเสียงเสื่อมทำให้หูตึง ได้ยินเสียงต่ำหรือเสียงสูงกว่าธรรมชาติ มีการเสื่อมของหูที่เกี่ยวกับระบบการทรงตัวทำให้ผู้สูงอายุเดินโซเซได้ จมูกมีประสาทรับกลิ่นเลวลง ลิ้นรสได้น้อยลง การรับสัมผัสบริเวณปลายมือ ปลายเท้าเสื่อมลง ทำให้มีความอดทนต่อความเจ็บปวดสูง ซึ่งอาจเป็นอันตรายได้ เช่น ผิวหนังพองจากความร้อน เป็นจมูกมีประสาทรับกลิ่นเลวลง ลิ้นรสได้น้อยลง การรับสัมผัสบริเวณปลายมือ ปลายเท้าเสื่อมลง ทำให้มีความอดทนต่อความเจ็บปวดสูง ซึ่งอาจเป็นอันตรายได้ เช่น ผิวหนังพองจากความร้อน เป็นต้น ๓) ผิวหนัง จะบางและเหี่ยวยุบ สีของผิวหนังน้อยลง ทำให้เกิดจุดด่างขาว แต่บางครั้งเกิดตกกระจากการมีสีเพิ่มขึ้น ต่อมไขมันชั้นน้ำมันน้อย ทำให้ผิวแห้ง คัน ต่อมเหงื่อซึ่งเหี่ยวได้น้อยลง ส่วนผมจะร่วงและเปลี่ยนเป็นสีขาว ๔) ระบบหายใจ ปอดมีสมรรถภาพลดลง ความจุและความยืดหยุ่นของปอดลดลง เลือดจับออกซิเจนขณะผ่านปอดได้น้อยลง ทำให้เหนื่อยง่าย นอกจากนี้ กลไกการไอทำงานได้น้อยลงทำให้มีเสมหะสะสมภายในปอดมากขึ้น ๕) ระบบหัวใจและการไหลเวียนโลหิต เยื่อบุผนังด้านในของหัวใจหนาขึ้น และมีคอเลสเตอรอลแทรกในผนังหลอดเลือด ทำให้หลอดเลือดแข็งตัวขาดความยืดหยุ่น การไหลเวียนของเลือดช้าลง ทำให้หัวใจต้องทำงานหนักมากขึ้น เกิดหัวใจเต้นผิดจังหวะ และหัวใจวายได้ง่าย จะสังเกตได้ง่ายจากผู้สูงอายุ เพราะมีอาการหน้ามืดเป็นลมได้ง่าย เกิดจากเลือดไปเลี้ยงสมองไม่ทันขณะที่มีการเปลี่ยนท่าหรืออิริยาบถของร่างกาย ๖) ระบบประสาท สมองมีขนาดเล็กลงเสื่อมหน้าที่ ทำให้มีการเคลื่อนไหวช้า มีอาการสั่นตามร่างกายได้ จะเรียนรู้สิ่งใหม่ ๆ ได้ยากแก้ปัญหาต่าง ๆ ได้ไม่ดี สมองง่ายโดยเฉพาะเหตุการณ์ในปัจจุบัน แต่สามารถจำเรื่องราวเก่า ๆ ได้ดี ๗) ระบบทางเดินอาหาร ผู้สูงอายุส่วนใหญ่ฟันจะหัก ต่อมน้ำลายขับน้ำลายออกมาน้อยลงทำให้ปากแห้ง การผลิตน้ำย่อยน้อยลง การเคลื่อนตัวของกระเพาะอาหารและลำไส้ช้าลง ทำให้ท้องอืด อาหารไม่ย่อย นอกจากนี้ การดูดซึมอาหารไปสู่เซลล์ต่าง ๆ ทำได้น้อยลง จึงทำให้ผู้สูงอายุขาดสารอาหารได้ง่าย ๘) ระบบขับถ่ายปัสสาวะ เกิดการเสื่อมหน้าที่ ทำให้ไตขับถ่ายของเสียได้น้อยลง ถ่ายปัสสาวะบ่อยเนื่องจาก

^๔ เรื่องเดียวกัน, พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๙, หน้า๗๐/๗.

กระเพาะปัสสาวะมีความจุลดลง ผู้สูงอายุบางรายอาจปัสสาวะขัด โดยเฉพาะผู้ชายจากต่อมลูกหมากโต ส่วนในเพศหญิงอาจมีอาการกลั้นปัสสาวะไม่อยู่ เพราะกล้ามเนื้ออุ้งเชิงกรานหย่อนสมรรถภาพ เนื่องจากการคลอดลูกมาหลายคน ๙) ระบบขับถ่ายอุจจาระ ผู้สูงอายุมักจะท้องผูกจากระบบการย่อยอาหารไม่ปกติ และร่างกาย มีกิจกรรมต่าง ๆ น้อยลง ๑๐) ระบบต่อมไร้ท่อ มีการผลิตฮอร์โมนของต่อมไร้ท่อลดลง ตับอ่อนผลิตอินซูลินได้น้อยลง ทำให้ผู้สูงอายุมีโอกาสเป็นเบาหวานได้ง่ายกว่าวัยอื่น ๑๑) ระบบภูมิคุ้มกัน ในผู้สูงอายุจะมีภูมิคุ้มกันเสื่อมลง ทำให้ความต้านทานโรคต่ำ เกิดภูมิแพ้ได้มากขึ้น และมีโอกาสเกิดมะเร็งได้ นอกจากการเปลี่ยนแปลงในระบบต่าง ๆ แล้ว ผู้สูงอายุมียังมีลักษณะเฉพาะที่เกิดขึ้นนอก เนื่องจากการเปลี่ยนแปลงตามปกติ ได้แก่ เมื่อเจ็บป่วยจะมีพยาธิสภาพผิดปกติหลายอย่าง และไม่มีลักษณะที่เฉพาะโรค มีการเปลี่ยนแปลงไปในทางเสื่อมลงอย่างรวดเร็ว ถ้าไม่มีการรักษามีโรคแทรกซ้อนในระหว่างการทำ การรักษาสูง และต้องการการฟื้นฟูสมรรถภาพมาก^๕

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเปรียบเทียบความประมาทและความไม่ประมาทไว้ในปมาทวิหารสูตรว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงภิกษุผู้อยู่ด้วยความประมาทและภิกษุผู้อยู่ด้วยความไม่ประมาทแก่เธอทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงฟัง

ภิกษุผู้อยู่ด้วยความประมาท เป็นอย่างไร คือ เมื่อภิกษุไม่สำรวจจักขุทริยอยู่ จิตย่อมชานไปในรูปทั้งหลายที่พึงรู้แจ้งทางตา เมื่อเธอมีจิตชานไปแล้ว ปราโมทย์ (ความบันเทิงใจ) ก็ไม่มี เมื่อไม่มีปราโมทย์ปีติ (ความอิ่มใจ) ก็ไม่มี เมื่อไม่มีปีติ ปัสสัทธิ (ความสงบกายสงบใจ) ก็ไม่มี เมื่อไม่มีปัสสัทธิ ภิกษุนั้นย่อมอยู่ลำบาก จิตของเธอผู้อยู่ลำบากย่อมไม่ตั้งมั่น เมื่อจิตไม่ตั้งมั่น ธรรมทั้งหลายก็ไม่ปรากฏ เพราะธรรมทั้งหลายไม่ปรากฏ เธอย่อมนับว่า ‘เป็นผู้อยู่ด้วยความประมาท’ แท้จริง ฯลฯ เมื่อภิกษุไม่สำรวจชิวหินทริยอยู่ จิตย่อมชานไปในรสทั้งหลายที่พึงรู้แจ้งทางลิ้น เมื่อเธอมีจิตชานไปแล้ว ฯลฯ เธอย่อมนับว่า ‘เป็นผู้อยู่ด้วยความประมาท’ แท้จริง ฯลฯ เมื่อภิกษุไม่สำรวจมนินทริยอยู่ จิตย่อมชานไปในธรรมารมณ์ที่พึงรู้แจ้งทางใจ เมื่อเธอมีจิตชานไปแล้ว ปราโมทย์ก็ไม่มี เมื่อไม่มีปราโมทย์ ปีติก็ไม่มี เมื่อไม่มีปีติ ปัสสัทธิก็ไม่มี เมื่อไม่มีปัสสัทธิ เธอย่อมอยู่ลำบาก จิตของภิกษุผู้อยู่ลำบากย่อมไม่ตั้งมั่น เมื่อจิตไม่ตั้งมั่น ธรรมทั้งหลายก็ไม่ปรากฏ เพราะธรรมทั้งหลายไม่ปรากฏ ภิกษุนั้นย่อมนับว่า ‘เป็นผู้อยู่ด้วยความประมาท’ แท้จริง ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้อยู่ด้วยความประมาทเป็นอย่างนี้แล

ภิกษุผู้อยู่ด้วยความไม่ประมาท เป็นอย่างไร คือ เมื่อภิกษุสำรวจจักขุทริยอยู่ จิตย่อมไม่ชานไปในรูปทั้งหลายที่พึงรู้แจ้งทางตา เมื่อเธอมีจิตไม่ชานไปแล้ว ปราโมทย์ก็เกิด เมื่อเกิดปราโมทย์

^๕ ภิรมย์ เจริญผล, “ศึกษาวิเคราะห์หลักพุทธธรรมที่ใช้ในการดำเนินชีวิตของผู้สูงอายุ : กรณีศึกษาผู้สูงอายุในสถานสงเคราะห์ จังหวัดนครปฐม”, วิทยานิพนธ์ ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๑๕.

ปิตีก่เกิดเมื่อใจเกิดปิติ กายก็สงบ ภิกษุผู้มีกายสงบ ย่อมอยู่สบาย จิตของเธอผู้อยู่สบาย ย่อมตั้งมั่น เมื่อจิตตั้งมั่น ธรรมทั้งหลายก็ปรากฏ เพราะธรรมทั้งหลายปรากฏเธอย่อมเห็นว่า ‘เป็นผู้อยู่ด้วยความไม่ประมาท’ แท้จริง ฯลฯ เมื่อภิกษุสำรวมชีวิตินทรีย์อยู่ จิตย่อมไม่ซ่านไป ฯลฯ เธอย่อมเห็นว่า ‘เป็นผู้อยู่ด้วยความไม่ประมาท’ แท้จริง ฯลฯ เมื่อภิกษุสำรวมมโนทริยอยู่ จิตย่อมไม่ซ่านไปใน ธรรมารมณ์ที่พึงรู้แจ้งทางใจ เมื่อเธอมีจิตไม่ซ่านไปแล้ว ปราโมทย์ก็เกิด เมื่อเกิดปราโมทย์ ปิตีก่เกิด เมื่อเกิดปิติ กายก็สงบ ภิกษุผู้มีกายสงบย่อมอยู่สบาย จิตของเธอผู้อยู่สบายย่อมตั้งมั่น เมื่อจิตตั้งมั่น ธรรมทั้งหลายก็ปรากฏ เพราะธรรมทั้งหลายปรากฏ เธอย่อมเห็นว่า ‘เป็นผู้อยู่ด้วยความไม่ประมาท’ แท้จริง ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้อยู่ด้วยความไม่ประมาทเป็นอย่างนี้แล”^๖

แต่สังคมของมนุษย์ทุกวันนี้ ที่เกิดปัญหาต่าง ๆ ขึ้นมากมายเป็นเหตุให้ขาดความร่มเย็น เป็นสุขหรือมีการดำเนินชีวิตไปในทางไม่ถูกต้องตามบริบทแห่งสังคมมนุษย์ โดยเฉพาะผู้ที่นับถือ พระพุทธศาสนา เมื่อพิจารณาแล้ว ถือได้ว่าตกอยู่ในหลักของความประมาท ซึ่งความประมาทนั้นมีปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกของทางพระพุทธศาสนากล่าวถึงลักษณะ โทษ กระบวนการวิธีการแก้ไข ตามหลักธรรมะของพระพุทธเจ้า รวมถึงอุทาหรณ์ของความประมาทมากมายอย่างมีระบบแบบแผนไว้ แม้แต่พระพุทธเจ้าก่อนจะดับขันธปรินิพพานตรัสสั่งให้แนวทางการแก้ไขความประมาทไว้แก่ภิกษุทั้งหลายว่า “หนททานิ ภิกขเว อามนตยา มิ โว วยธมา สงฺขารา อปฺปมาเทน สมฺปาเทถ น จิรํ ตถาคตสฺส ปรีนิพฺพานํ ภวิสฺสตี อิตฺติณฺณํ มาसानํ อจฺจเยน ตถาคโต ปรีนิพฺพายิสฺสตี.”^๗ แปลว่า “ภิกษุทั้งหลาย บัดนี้สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมเป็นธรรมดา พวกเธอจงยัง ความไม่ประมาทให้ถึงพร้อม ความปรินิพพานแห่งตถาคตจักมีในไม่ช้า โดยล่วงไปอีกสามเดือนแต่นี้ ตถาคตก็จักปรินิพพาน”^๘ ถ้ามนุษย์ไม่รู้จักความเสื่อมแห่งร่างกายจิตใจและไม่ได้ศึกษาโทษของความประมาทให้เข้าใจแล้ว ยากที่จะทราบถึงแนวทางแก้ไข คงจะทำให้สังคมต้องได้รับความเสียหายหรือประสบกับ ปัญหาอุปสรรคในด้านต่าง ๆ อันเนื่องมาจากความประมาท ดังยกมาข้างต้นนั้นอย่างแน่นอน

จึงสรุปได้ว่า พระพุทธองค์ทรงแสดงปัจฉิมโอวาทแก่ภิกษุทั้งหลาย ในมหาปรินิพพานสูตร ทรงชี้ให้เห็นความเสื่อมไปแห่งสังขารคือร่างกายจิตใจ สังขตธรรม และอสังขตธรรมทั้งปวงเป็นสภาวะที่เกิดขึ้นขึ้นจริงตามธรรมดาตามธรรมชาติ เป็นสามัญลักษณะของสรรพสิ่งในโลกนี้ เว้นแต่พระนิพพานแล้วควรพิจารณาเห็นตามความเป็นจริงอย่างถูกต้อง^๙ (ญาณทัสสนะ)^{๑๐} ก็รับรู้ความจริงของสิ่ง

^๖ ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๔๗/๑๐๗-๑๐๘.

^๗ ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๑๘/๑๖๑.

^๘ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๘/๑๖๖,

^๙ วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๖/๒๓.

^{๑๐} วิ.ม. (บาลี) ๑/๒๓๑/๒๓๒.

ทั้งหลายด้วยปัญญาอันชอบ^{๑๑} (สัมมาญาณ)^{๑๒} ซึ่งเกิดขึ้นตามเหตุปัจจัยว่าสังขารทั้งปวงนั้นไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา จึงควรริบแรงตามประกอบความเพียร หันมาประพฤติปฏิบัติตนอยู่ในความไม่ประมาทก็จะสามารถดำรงตนจนสามารถบรรลุถึงเป้าหมายสูงสุดของชีวิตได้เท่าที่ได้ศึกษางานวิจัยก่อนหน้านี้ พบว่า ยังไม่มีการศึกษาวิเคราะห์เกี่ยวกับเรื่องความเสื่อมและความไม่ประมาทที่ปรากฏในปัจฉิมโอวาทในมหาปริณิพพานสูตรโดยตรงเลย จะมีศึกษาไว้บ้างก็เพียงเฉพาะเรื่อง ๆ ในสูตรอื่น ๆ เท่านั้น เช่น เรื่องหลักไตรลักษณ์ หลักปัจจุสมุปบาท หลักไตรสิกขา หลักภาวนา อนัตตา และสติปัญญาน เป็นต้น

จากหลักการและเหตุผลดังกล่าว ผู้วิจัยจึงมีความสนใจใคร่ที่จะศึกษาวิเคราะห์ความเสื่อมและความไม่ประมาทที่ปรากฏในปัจฉิมโอวาทในมหาปริณิพพานสูตร เพื่อนำผลที่ได้จากการวิจัยมาเป็นแนวทางการดำเนินชีวิตแก่พุทธศาสนิกชนผู้ศึกษาและปฏิบัติธรรมโดยทั่วกัน

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษาปัจฉิมโอวาทในมหาปริณิพพานสูตร
- ๑.๒.๒ เพื่อวิเคราะห์ปัจฉิมโอวาทในมหาปริณิพพานสูตร

๑.๓ ขอบเขตของการวิจัย

๑.๓.๑ ขอบข่ายด้านเนื้อหา การวิจัยในครั้งนี้มุ่งศึกษาวิเคราะห์ความเสื่อมแห่งสังขารและความไม่ประมาทที่ปรากฏในปัจฉิมโอวาทในมหาปริณิพพานสูตร

๑.๓.๒ ขอบข่ายด้านเอกสาร

๑.๓.๒.๑ เอกสารชั้นปฐมภูมิ ได้แก่ พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๙ โดยศึกษาค้นคว้าความเสื่อมและความไม่ประมาทที่ปรากฏในปัจฉิมโอวาทในมหาปริณิพพานสูตร

๑.๓.๒.๒ เอกสารชั้นทุติยภูมิ ได้แก่ วรรณคดี ฎีกา คัมภีร์อื่น ๆ ตลอดจนทั้งเอกสารหนังสือ สิ่งพิมพ์ต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัย

๑.๔ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

๑.๔.๑ **ปัจฉิมโอวาท** หมายถึง พุทธโอวาทเกี่ยวกับความเสื่อมของสังขารและความไม่ประมาทที่ปรากฏในมหาปริณิพพานสูตร

^{๑๑} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๐๗/๓๒๗

^{๑๒} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๐๗/๒๔๙.

๑.๔.๒ **ความเสื่อมแห่งสังขาร** หมายถึง ความไม่คงทนถาวรของสังขารทั้งปวง มีความเปลี่ยนแปลงไปตามธรรมดา ธรรมดา และตามเหตุปัจจัยที่ทรงตรัสไว้ในมหาปริณิพพานสูตร สังขารมี ๒ ประเภท คือรูปและนาม ในชั้น ๕ หมายถึงสังขารที่เป็นสภาพปรุงแต่งจิตใจ ส่วนสังขารทั้งที่มีใจครองและไม่มีใจครองหมายถึงสังขารในไตรลักษณ์ อย่างไรก็ตามย่อมมีความหมายครอบคลุมถึงสังขารที่เป็นรูปในชั้น ๕ ด้วย คือทุกข์ประจำสังขารคือเกิด แก่ เจ็บ ตาย ความเสื่อมอายุ ความแก่ หง่อมแห่งอินทรีย์ เหล่านี้คือความเสื่อมของกายสังขาร เมื่อมีความแก่ก็มีความตายหรือความจุติ ความเคลื่อนไป ความทำลายไป ความตาย ความแตกสลายไปแห่งชั้น ๕ ความขาดสูญแห่งชีวิตินทรีย์ของเหล่าสัตว์ ทั้งหมดนี้คือความเสื่อมและความทุกข์ที่เกิดจากสังขาร

๑.๔.๓ **ความไม่ประมาท** หมายถึง ความเป็นอยู่อย่างไม่ขาดสติ หรือความระมัดระวังที่จะไม่ทำเหตุแห่งความผิดพลาดเสียหายและไม่ละเลยโอกาสที่จะทำเหตุแห่งความดีงามและความเจริญ

๑.๔.๔ **มหาปริณิพพานสูตร** หมายถึง สูตรที่ว่าด้วยการปรินิพพานของพระพุทธเจ้า มีเนื้อหาเกี่ยวกับลำดับเหตุการณ์เชิงพุทธประวัติที่เกิดขึ้นภายในช่วง ๓ เดือน ก่อนการเสด็จดับขันธปรินิพพานของพระพุทธเจ้า และเหตุการณ์หลังพุทธปรินิพพานคือการแบ่งพระบรมสารีริกธาตุ และหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่พุทธบริษัทภายในช่วง ๓ เดือน ก่อนการเสด็จดับขันธปรินิพพานของพระองค์

๑.๕ ทบทวนเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ พบว่า มีหนังสือ เอกสาร สิ่งพิมพ์ต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัย ซึ่งสอดคล้องกับหลักธรรมที่ปรากฏในปัจฉิมโอวาทในมหาปริณิพพานสูตร ผู้วิจัยขอนำมาเสนอดังนี้

๑. ตำรา/หนังสือ

พระสิริมงคลอาจารย์ กล่าวไว้ใน มงคลตถปิณี ถึงมงคลชีวิต ๓๘ ประการของมนุษย์ข้อที่ ๒๑ ซึ่งเกี่ยวกับความประมาทไว้พอสรุปได้ดังนี้ ๑. ประมาทในเวลา ๒. ประมาทในวัย ๓. ประมาทในความไม่มีโรค ๔. ประมาทในชีวิต ๕. ประมาทในการทำงาน ๖. ประมาทในการศึกษา ๗. ประมาทในการปฏิบัติธรรม และผลดีของการไม่ประมาทในธรรม เป็นมหากุศล เป็นคนไม่ตาย ป้องกันอบาย คลายจากกองทุกข์ สนุกในธรรมนำสุขกุศล มีผลเป็นสุขปลุกตนให้ตื่น ชื่นชมเบิกบาน เพลิดเพลินความชั่ว^{๑๓} คัมภีร์ ชันอรธกถา ฎีกา ได้กล่าวถึงความประมาทโดยแยกออกเป็นประเภทไว้

^{๑๓} พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต). *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์*, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๒๐๑-๒๐๒.

เป็นดังนี้ ๑. ประมาทในเวลา ๒. ประมาทในวัย ๓. ประมาทในความไม่มีโรค ๔. ประมาทในชีวิต ๕. ประมาทในการทำงาน ๖. ประมาทในการศึกษา ๗. ประมาทในการปฏิบัติธรรม^{๑๔}

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงพระนิพนธ์ถึงความประมาทไว้ในหนังสือ มิลินทปัญหา ว่าพระโยคาวจรเจ้าพึงกลัวภัยในความประมาท มีสภาวะเห็นคุณอันประหลาดพิเศษในอูปมาท เห็นภัยในความประมาท ก็ได้เสื่อมถอย แล้วก็เข้าไปสู่ที่ใกล้แห่งพระนิพพานมีอุปไมยฉัณนั้น ยุติด้วยพระพุทธรูทีกาที่ สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธภควันตบพิตรเจ้าตรัสเทศนาไว้ในพระธรรมบทว่า

อูปมาทรโต ภิกขุ ปมาเท ภยทสฺสี วา
อภุโต ปริหานาย นิพพานสฺเสว สนฺติเก.

แปลความว่า พระโยคาวจรภิกษุ ยินดีในความไม่ประมาท แลเห็นภัยในความประมาท เมื่อประพฤติดังโอวาทดังนี้ ก็มีเสื่อมไกล มิช้ามินาน ก็จะได้สำเร็จแก่พระอมตมหานิพพาน ดังนี้^{๑๕}

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้กล่าวถึงความไม่ประมาทไว้ในหนังสือพจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลธรรมว่า ความไม่ประมาท คือ ความเป็นอยู่อย่างไม่ขาดสติหรือความเพียรที่มีสติเป็นเครื่องเร่งเร้าและควบคุม ได้แก่ การดำเนินชีวิตโดยมีสติเป็นเครื่องกำกับความประพฤติปฏิบัติ และการกระทำทุกอย่าง ระมัดระวังตัว ไม่ยอมถลำไปในทางเสื่อม แต่ไม่ยอมพลาดโอกาสสำหรับความดีงามและความเจริญก้าวหน้า ตระหนักในสิ่งที่พึงทำและพึงละเว้น ใส่ใจสำนึกอยู่เสมอในหน้าที่อันจะต้องรับผิดชอบ ไม่ยอมปล่อยปละละเลย กระทำการด้วยความจริงจัง รอบคอบและรัดหน้าเรื่อยไป^{๑๖} และกล่าวสรุปถึงความไม่ประมาทซึ่งเป็นธรรมตรงข้ามกับความประมาทว่า ความไม่ประมาท, ความเป็นอยู่อย่างไม่ขาดสติ, ความไม่เผลอ, ความไม่เลินเล่อเผลอสติ, ความไม่ปล่อยปละละเลย, ความระมัดระวังที่จะไม่ทำเหตุแห่งความผิดพลาดเสียหาย และไม่ละเลยโอกาสที่จะทำเหตุแห่งความดีงามและความเจริญ, ความมีสติรอบคอบความไม่ประมาท พึงกระทำในที่ ๔ สถาน คือ ๑. ในการละกายทุจริต ประพฤติกายสุจริต ๒. ในการละวจีทุจริต ประพฤติวจีสุจริต ๓. ในการละมโนทุจริต ประพฤติมโนสุจริต ๔. ในการละความเห็นผิด ประกอบความเห็นที่ถูก^{๑๗}

^{๑๔} มังคล, (แปล) ๓/ ๒๔๐/ ๒๔๙.

^{๑๕} พระธรรมมหาวิราจุนวตร (ไสว ฐิตวิโร), **มิลินทปัญหา**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ ลูก ส.ธรรม ภัคดี, ๒๕๑๑), หน้า ๕๕๘.

^{๑๖} เรื่องเดียวกัน, **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, หน้า ๕๘-๕๙.

^{๑๗} พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), อ้างถึงใน พระมหาหุนวงศ์ สดสพสสนตฺโต (แสนตา), “ความประมาทในสังคมไทย : ศึกษากรณีเทศบาลเมืองเมืองพล จังหวัดขอนแก่น”, **วิทยานิพนธ์ พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๕.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้กล่าวไว้ในหนังสือรู้ไว้เสริมปัญญาและพัฒนาคน ว่า จุดอ่อนของสังคมไทยน่าจะได้แก่ความประมาท คนไทยเรานี้ ประสบความสำเร็จพอสมควรในการดำรงอยู่ด้วยดี สังคมเรามีความร่มเย็นเป็นสุข แต่แล้วก็เห็นแก่ความสุขสะดวกสบายเพราะว่าไม่เอาหลักความไม่ประมาทมาใช้ คนไทยไม่ค่อยเห็นความสำคัญของความไม่ประมาทเลย^{๑๘}

พระพิจิตรธรรมพาที (ชัยวัฒน์ ธมฺมวฑฺฒโน) ได้กล่าวในหนังสือ แก่อย่างมีคุณค่า ขราอย่างมีคุณภาพ สรุปความว่า การเกิด แก่ เจ็บ ตาย เป็นสัจธรรมของชีวิตมนุษย์ทุกคน ไม่ว่าจะยากดีมีจน แต่หากจะพิจารณาถึงสิ่งที่เราต้องประสบหลังจากการเกิดมาแล้ว ดูเหมือนจะเป็นสิ่งที่คนเราไม่ต้องการ ทั้งนี้ การอยู่ในโลกได้นานวัน จัดได้ว่าเป็นผู้ที่มีโชคดี เพราะจะได้รับประโยชน์จากการพิจารณาสังขารให้เห็นความจริงในมายาชีวิต แต่สำหรับผู้ที่ไม่พิจารณา ไม่เอาใจใส่ต่อการเจาะทำลายของโมหะ อวิชชา ก็แก่เสียเปล่า การมีชีวิตอยู่นานวันไม่ได้ช่วยให้เกิดประโยชน์อะไรเลย จึงจัดว่าเป็นผู้ แก่ ฟัก แก่ แฝง แก่ แดง แก่ น้ำเต้า เต็บโตเพราะกินข้าว แก่ เฒ่าเพราะอยู่นาน ชีวิตในตัวของคน ๆ นั้น ไม่มีค่าอะไรเลย คุณค่าหรือราคาของชีวิตจะเกิดจากการเรียนรู้ การใช้ชีวิตให้เกิดประโยชน์ ให้เกิดคุณมากที่สุด^{๑๙}

๒. งานวิจัย/วิทยานิพนธ์

พระครูวิรัช วิริยธมฺโม (เที่ยงธรรม) สรุปการวิจัยเรื่องการศึกษาวิริยวาทในพระพุทธศาสนาว่า วิริยะสัมพันธ์กับหลักธรรมในหมวดอื่น ๆ ทั้งในส่วนสภาวะสัจจะและหลักธรรมในภาคปฏิบัติทั้งหมดในลักษณะต่าง ๆ กัน คือ เป็นประธานที่เป็นแกนยื่นที่อาศัยหลักปฏิบัติอื่น ๆ เข้าไปสนับสนุน อาศัยชักจูงจากหลักธรรมอื่น ๆ กระตุ้นให้เกิด และหนุนข้อปฏิบัติให้บรรลุวัตถุประสงค์ตามหมวดธรรมที่วิริยะเป็นองค์ประกอบอาศัยอยู่และหนุนข้อปฏิบัติอื่น ๆ ให้บรรลุจุดหมายจากระดับหนึ่งไปสู่อีกระดับหนึ่ง ที่เจริญก้าวหน้า และประณีตขึ้นตามลำดับจนถึงขั้นสูงสุดได้^{๒๐}

พระมหาหุนวงษ์ สดสสสเนตโต (แสนตา) ได้สรุปไว้ว่า สังคมไทยปัจจุบันนั้นเต็มไปด้วยความประมาท ดังที่ปรากฏชัดโดยสภาพของสังคมปัจจุบัน ในสังคมไทยปัจจุบันมีปัญหาทางสังคมจำนวนมากที่เป็นผลมาจากความประมาทและฐานที่ตั้งหรือเหตุแห่งความประมาทที่มี

^{๑๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). รู้ไว้เสริมปัญญาและพัฒนาคน, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๕๓), หน้า ๑๑-๑๒.

^{๑๙} พระพิจิตรธรรมพาที (ชัยวัฒน์ ธมฺมวฑฺฒโน), แก่อย่างมีคุณค่า ขราอย่างมีคุณภาพ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เลี้ยงช้าง, ๒๕๓๖), หน้า ๕๘.

^{๒๐} พระครูวิรัช วิริยธมฺโม (เที่ยงธรรม), “การศึกษาวิริยวาทในพระพุทธศาสนา”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘), บทคัดย่อ .

แพร่หลายอยู่ทุกหนทุกแห่ง สิ่งเหล่านี้ เป็นเครื่องแสดงออกซึ่งความประมาทในสังคมไทยปัจจุบันเพื่อแก้ปัญหาทางในสังคมที่เกิดขึ้นจากความประมาทนั้นพระพุทธศาสนาได้เสนอวิธีการที่มีประสิทธิภาพไว้ภายใต้ระบบของศีล สมาธิ และปัญญา เมื่อได้มีการเจริญศีล สมาธิและปัญญาแล้ว ปัญหาทางสังคมทั้งหมดก็จะหมดไป และผลที่ตามมาสังคมก็จะอยู่ในสภาพแห่งความสงบสุขและสันติภาพ.^{๒๑}

พระมหาสังเว ธมฺมเนตติโก (เนตรนิมิตร) สรุปลในการศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องชีวิตภิกษุณีกับการบรรลอรหัตผลว่า การบรรลอรหัตผลของภิกษุณีแต่ละรูป มีส่วนสัมพันธ์กับภูมิหลังในอดีตชาติ และภูมิหลังในชาติปัจจุบัน ในอดีตชาติ ภิกษุณีทุกรูปเคยพบพระพุทธเจ้า ตั้งความปรารถนาการบรรลอรหัตต่อพระพักตร์ของพระพุทธเจ้า เคยสร้างกุศลต่าง ๆ เป็นการให้พบในชาติปัจจุบันซึ่งเป็นชาติสุดท้าย ภิกษุณีทุกรูปแม้จะมาจากชาติตระกูลต่างกัน มีการศึกษาและอุปนิสัยแตกต่างกัน แต่บริบททางสังคมเหล่านี้ก็ได้เป็นอุปสรรคต่อการบรรลอรหัตผลแต่อย่างใด เมื่อมีความพร้อม ทุกรูปก็สามารถบรรลอรหัตผล แต่ความพร้อมในชาติปัจจุบันก็สัมพันธ์กับภูมิหลังในอดีตชาติอย่างแน่นแฟ้น^{๒๒}

สรุปได้ว่า ในปัจจุบันคนส่วนใหญ่ใช้ชีวิตด้วยความประมาท ความไม่ประมาท คือความเป็นอยู่อย่างไม่ขาดสติ ได้แก่ ความไม่ประมาทในเวลา ความไม่ประมาทในชีวิต ความไม่ประมาทในวัย ความไม่ประมาทในโรค ความไม่ประมาทในการศึกษา ความไม่ประมาทในการปฏิบัติธรรม ความไม่ประมาทในชีวิต ความไม่ประมาทในการทำงาน ดังนั้นการรู้จักความไม่ประมาทคือการดำรงตนในศีล สมาธิ และปัญญา มีความเป็นอยู่ที่ไม่ประมาท

๑.๖ วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพโดยใช้วิธีการศึกษาข้อมูลจากเอกสาร (Documentary research) ซึ่งมีขั้นตอนในการศึกษา ดังนี้

๑.๖.๑ ศึกษาค้นคว้าเอกสารชั้นปฐมภูมิ ได้แก่ พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๙ โดยศึกษาค้นคว้าหลักธรรมที่ปรากฏในปัจฉิมโอวาทในมหาปริณีพพานสูตร

^{๒๑} พระมหาทวนวงษ์ สดสหัสเสนโต (แสนตา), “ความประมาทในสังคมไทย : ศึกษากรณีเทศบาลเมืองเมืองพล จังหวัดขอนแก่น”, **วิทยานิพนธ์ พุทธศาสนตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า บทคัดย่อ.

^{๒๒} พระมหาสังเว ธมฺมเนตติโก (เนตรนิมิตร), “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องชีวิตภิกษุณีกับการบรรลอรหัตผล : เฉพาะที่ ปรากฏในเถรคาถา”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสนตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย , ๒๕๓๖), บทคัดย่อ .

๑.๖.๒ ศึกษาค้นคว้าเอกสารชั้นทุติยภูมิ ได้แก่ วรรณคดี ฎีกา คัมภีร์อื่น ๆ ตลอดจนเอกสาร หนังสือ สิ่งพิมพ์ต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัย

๑.๖.๓ วิเคราะห์ข้อมูล สรุปผลการวิจัย และข้อเสนอแนะ

๑.๗ ประโยชน์ที่จะได้รับ

๑.๗.๑ ได้เข้าใจในเรื่องความเสื่อมไปของสังขารและสภาวะธรรม ทั้งที่เป็นสังขตธรรม และอสังขตธรรมทั้งปวงความไม่ประมาทรวมถึงประโยชน์ที่ได้รับ

๑.๗.๒ สามารถนำความรู้ที่ได้จากการศึกษาเรื่องความเสื่อมของสังขารและความไม่ประมาทตามนัยสำคัญในปัจฉิมโอวาทมาเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิตได้

๑.๗.๓ ให้ข้อสนเทศจากผลการศึกษาเป็นมูลวิชาการทางพระพุทธศาสนา